

A névutós szerkezetek vizsgálata egy irodalmi műben

Névutózásunk 16 milló n terjedelmű huszadik századi szöveg feldolgozáson alapuló szinkrón rendszerét SEBESTYÉN ÁRPÁD „A magyar nyelv névutórendszere” című munkájában fölvázolta. Az alábbiakban e munka elméleti megállapításaira építve és gyakorlati eredményeit figyelembe véve arra vállalkozom, hogy megvizsgáljam Mikszáth Kálmán „A tót atyafiak” és „A jó palócok” című novellás kötetében található névutós szerkezeteket egyrészt a névutó és alapszava vonatkozásában, másrészt a novellákban található névutók funkcióját tekintve, végül pedig egy novellában a határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatika eszközök arányát abból a szempontból, hogy milyen a névutós szerkezetek előfordulási aránya a határozószókhoz, illetve határozói funkciót betöltő ragos névszókhoz képest. A névutó alapszavával együtt alkot névutós szerkezetet. Alapszavának szófaja meghatározott, melyre utalást már a *névutó* elnevezésben is találunk: vagyis névszó. A névszó kategóriájába azonban több szófaj is beletartozik, melyek közül a névutó legjellemzőbb főtagja a főnév. A névutó alapszava lehet bármilyen, tartalmilag a névutó jelezte viszonytal összeférő főnév, főnévi névmás vagy egyéb, főnévi értékben használt más szófaj vagy szókapcsolat is, így például melléknév, melléknévi névmás, számnév, számnévi névmás, határozószó.

Az általam vizsgált irodalmi művekben az alapszó szófaji megoszlása a következő:

Alapszófaj	Megoszlása (db)	Megoszlása (%)
Főnév	307	91,37
Névmás	26	7,74
Számnév	3	0,89

Néhány szemléltető példa az eltérő szófajú alapszókra¹:

Az alapszó szófaja főnév: *Ugyan tegyen lelkem egy-két hasábot az üst alá (523), Emlékét tartja zár alatt (420), Nyugalommal kelt föl, s lépett Csemez elé. (429), Láttá fölkelni Pannát az asszonyok közül (558), Egy év múlva letelik az*

¹ A példák forrása Mikszáth Kálmán: *A tót atyafiak. A jó palócok*: Mikszáth Kálmán művei tízennégy kötetben. 10. kötet. Kisebb elbeszélések. Bp., Magyar Helikon, 1968, 412–587.

utolsó szombat (503), *Futott Riska után hazafelé.* (584), *A híres brezinai bacsa pedig futott tüskön, bokron keresztül* (470), *Úgy uzsonna táján jött ide* (455).

Az alapszó szófaja névmás: *ez alatt született, nőtt fel, s halt meg szeme fénye* (424), *két juhász legelteti egymás elől a fű javát* (560), *Mudrik Mihályt állította maga mellé férjnek az asszony* (564), *mely iránt maga a császár is igen érdeklődött vala.* (497), *hanem oda fogtok állni [...], s mindenik mellé töltött fegyverre a pandúr*(500).

Az alapszó szófaja számnév: *mert már több ízben kiáltott fel* (422), *Midőn pedig egy ízben Csutkás kollégája jegyezte meg neki* (423).

Az alapszóként előforduló főnevek fajtái között egyaránt találunk konkrét és elvont főneveket. A névmások közül a mutató névmások, a személyes névmások valamint azok nyomatékos alakjai, a kölcsönös névmások, a vonatkozó névmások és az általános névmás fordulnak elő. A számnévi alapszók között a kevés előfordulás ellenére is található mind határozott, mind határozatlan számnév.

A névutó alapszava lehet minden olyan szó, mely tartalmilag a névutó jelezte viszonytal összefér és a partnerként lehetséges szófajok valamelyikébe besorolható. A példák alapján azonban vannak olyan névutók, melyek esetében az alapszó jelentéskörét tovább kell pontosítanunk. Ezek közé tartoznak a *közé* névutócsalád tagjai (*közé, között, közül*) valamint az *ízben* névutó.

A *közé* névutócsalád tagjainak alapszava szinte mindig többesi értékű, legtöbbször többes számú szó. Ennek megfelelően mellette alapszóként szerepelhetnek például 1. számjelzővel többesített szók (*két barátja közt*, 471), 2. páros testrészek és ruhadarabjaik nevei (*szemem közé*, 547), 3. csoportos testrészek nevei (*ujjai közt*, 429), 4. állat- és növénynevek (*fák közt*, 450), 5. gyűjtőnevek, anyagnevek (*nép közt*, 501), 6. több birtokos birtokszavai (*ablakok jégvirága között*).² Amennyiben különemű dolgok határolják a *köz-t*, külön kell felsorolni azokat (*tőviságak és iszalagok közé*, 446).

Az *ízben* névutó esetében az alapszó szófajáról azért kell külön szólni, mert ez a legtöbbször határozott vagy határozatlan tőszámnév (SEBESTYÉN, i. m.). Ezt a tényt támasztja alá a példák között előforduló három eset, melyek közül mindhárom alkalommal számnév az alapszó.

A névutó mint olyan szófaji kategória, mely legalább egy meghatározott típusú alapszó megjelenését követeli meg az értelmes közlés számára, képes több alapszót is maga mellé venni. Az általam vizsgált művekben igen csekély számban fordul elő ilyen esetre példa: mindössze tíz adatot találtam, s ez a szám a teljes adattárnak a 2,98%-át jelenti. Az ilyen szerkezetek leggyakrabban az egyszerű névutóval alkotott szerkezetekben fordulnak elő, de van adat ragvonzó névutó előtti előfordulásra is, viszont ragos névszói névutóval alkotott szerkezetre e körben nem találtam példát.

² A besorolás SEBESTYÉN Á. rendszere szerint történt (i. m.), a példák az általam vizsgált művekből valók.

Egyszerű névutóval alkotott szerkezetek: *hiúság és féltékenység által* (479), *úgy a rablók, a közönség, mint a tekintetes vármegye előtt* (501), *Krisztina és apja felé* (426), *völgy és bérc fölött* (482), *a mutató és mellékujj közé* (416), *töviságak és iszalagok közé* (446), *palatinusok, főispánok közé* (479), *karok és rendek közt* (499), *irány, cél nélkül* (470)

Ragvonzó névutóval alkotott szerkezetek: *tüskön, bokron keresztül* (470)

Ragos névszói névutóval alkotott szerkezet: a szövegben nem fordult elő

Megállapítható tehát, hogy az általam vizsgált novellákban előforduló névutós szerkezeteken belül az esetek nagyobb százalékában a névutó csak egy alapszóval hoz létre névutós szerkezetet.

A névutós szerkezetek határozói funkciója a példákban

A névutós szerkezet a mondatban határozói funkciót tölt be. A vizsgált példaanyagban azonban természetesen nem fordul elő az összes névutó, amely alapszavával együtt potenciálisan határozói funkciót tölthetne be a közlésben. Azt, hogy mely névutók és milyen arányban fordulnak elő a vizsgált irodalmi műben, az alábbi táblázatból olvasható ki:

Egyszerű névutók								
	db	%		db	%		db	%
<i>alá</i>	3	0,89	<i>főlé</i>	4	1,19	<i>miatt</i>	10	3,8
<i>alatt</i>	35	10,41	<i>fölött</i>	9	2,68	<i>mögé</i>	1	0,30
<i>alól</i>	7	2,089	<i>helyett</i>	1	0,30	<i>mögött</i>	5	1,49
<i>által</i>	3	0,89	<i>iránt</i>	4	1,19	<i>mögül</i>	1	0,30
<i>elé</i>	5	1,49	<i>körül</i>	3	0,89	<i>múlva</i>	7	2,08
<i>ellen</i>	2	0,60	<i>közé</i>	12	3,57	<i>nélkül</i>	8	2,38
<i>elől</i>	6	1,78	<i>köz(öt)t</i>	33	9,82	<i>óta</i>	13	3,87
<i>előtt</i>	24	7,14	<i>közül</i>	6	1,78	<i>szerint</i>	8	2,38
<i>felé</i>	28	8,33	<i>mellé</i>	8	2,38	<i>után</i>	29	8,63
<i>felől</i>	4	1,19	<i>mellet</i>	17	5,06	<i>végelt</i>	1	0,30
Ragos névszói névutók			Ragvonzó névutók					
	db	%		db	%		db	%
<i>céljából</i>	1	0,30	<i>-n át</i>	2	0,60			
<i>esetben</i>	1	0,30	<i>-nél fogva</i>	2	0,60			
<i>folytán</i>	2	0,60	<i>-n keresztül</i>	8	2,38			
<i>fölébe</i>	1	0,30	<i>-től kezdve</i>	4	1,19			
<i>ízben</i>	3	0,89	<i>-n kívül</i>	6	1,78			
<i>táján</i>	4	1,19	<i>-re nézve</i>	1	0,30			
			<i>-vel szemben</i>	3	0,89			
			<i>-n túl</i>	1	0,30			

Azon lehetséges névutók közül, melyeket SEBESTYÉN felvesz a névutókat összefoglaló táblázatába a 37 féle egyszerű névutó közül 30 féle alkot névutós szerkezetet az általam átvizsgált novellákban. A ragvonzó névutók csoportjában

a 22 lehetséges névutó közül mindössze 8 szerepel alapszavával névutós szerkezetként a példákban. Az igen nagy számú ragos névszói névutók esetében a 41 lehetséges közül csupán 6 fordul elő alapszavával névutós szerkezetet létrehozva a vizsgált irodalmi művekben.

A vizsgálat adatai alapján csupán egyféle határozói funkciót töltenek be az *alá, ellen, elől, helyett, iránt, közé, miatt, mögé, mögött, mögül, múlva, óta, szerint, végett, céljából, esetben, folytán, fölébe, ízben, táján, -n át, -n kívül, -re nézve, -n túl* névutók, kétféle határozói funkciót töltenek be az *alól, által, elé, felé, felől, fölé, fölött, körül, közül, -nél fogva, -től kezdve, -vel szemben* névutók, három vagy ennél többféle határozói funkciót töltenek be az *alatt, előtt, köz(öt)t, mellé, mellett, nélkül, után, -n keresztül* névutók.

Az egyes névutós szerkezetek funkcióját megvizsgálva megállapítható, hogy a két legfontosabb, alapvető hely- és időhatározói funkción kívül az egyszerű elvont határozótípusok közül szám-, állapot-, mód-, eszköz-, fok/mérték-, tekintet-, ok-, cél-, részes- és részelő határozói funkciót töltenek be bővítményként a névutós szerkezetek. Ezen kívül a vizsgált példaanyagban található olyan névutós szerkezet, mely állandó határozói funkciót tölt be, vagyis vonzatként értelmezhető. Az egyszerű határozói funkciót betöltők mellett előfordulnak komplex határozói funkciót betöltő névutós szerkezetek is. A vizsgált példákban a komplex határozók közül a komplex mód/állapot- és komplex hely/állapothatározói funkciót betöltő névutós szerkezetekre található példa.

A két leggyakrabban előforduló határozóféle a helyhatározó és az időhatározó, vagyis a legősibb, illetve konkrét jelentést hordozó határozók. Az előfordulás számát tekintve a harmadik leggyakoribb határozótípus az állandó határozó. Az egyéb egyszerű határozók megoszlását tekintve megállapítható, hogy a további három leggyakrabban előforduló határozótípus a mód-, az ok- és az állapothatározó. A komplex határozók közül komplex mód/állapot és komplex hely/állapot határozók fordulnak elő 3-3 esetben a példákban.

A névutós szerkezetek funkció szerinti megoszlását az alábbi táblázat mutatja:

Határozó	db	%
Hely	153	45,53
Idő	66	19,64
Állandó	43	12,80
Mód	17	5,06
Ok	17	5,06
Állapot	16	4,76
Részelő	9	2,68
Szám	3	0,89
Komplex mód/áll.	3	0,89

Határozó	db	%
Komplex hely/áll.	3	0,89
Részes	2	0,60
Eszköz	1	0,30
Fok/mérték	1	0,30
Tekintet	1	0,30
Cél	1	0,30

A teljes példaanyagon elvégzett vizsgálat után, a továbbiakban egyrészt a *Péri lányok szép hajáról* című novellában található névutók számát, illetve számarányát kívánom összevetni a szófajok szöveggyakoriságának eredményeivel, másrészt a névutós szerkezetek arányát vizsgálom ebben az egy novellában a határozói funkciót betöltő más grammatikai eszközök arányához viszonyítva.

A vizsgált novellában — mely 850 szó terjedelmű — 13 névutó található, ami a teljes terjedelem 1,49%-át teszi. Összevetve ezt az adatot a szófajok szöveggyakorisági mutatóinak névutók gyakoriságára vonatkozó adataival (NAGY FERENC (TanSzóf. 25) 1000 szövegszónyi terjedelmű elbeszélés alapján: 0,90%, SZENDE TAMÁS (Magyar leíró nyelvtani segédkönyv 52.) 18000 szövegszónyi spontán beszédanyag alapján: 0,93% és KESZLER BORBÁLA (uo.) 10500 szövegszónyi kötetlen beszélgetések alapján: 0,54%) megállapítható, hogy az általam vizsgált irodalmi műben a névutó előfordulási arányszáma az átlagoshoz képest igen magas. NAGY FERENC (i. h.) szófajok szöveggyakorisági mutatóit tartalmazó táblázatának adatait tovább vizsgálva a novella 1,49-os mutatója az összevethető adatok közül az értekező próza adatának értékéhez, mely 1,50%, áll legközelebb. Miért ez a viszonylag magas előfordulási arány, s miért éppen az értekező próza szöveggyakorisági mutatójához közelít leginkább a novella mutatójának értéke?

Tudjuk, hogy mind a névutó használatában, mind a névutós szerkezet kialakulásában a határozói viszonyítás pontosabbá tételére való törekvés játszhatott szerepet, így a névutós szerkezetek viszonyító funkciójukat eredetileg árnyaltabban tölthették be, mint más, határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai elemek. Mikszáth írói stílusa túlmutat a romantikán a realizmus felé, így feltehető, hogy a névutó, illetve a névutós szerkezetek viszonylag magas előfordulási aránya a novellában a mindinkább uralkodóvá váló realista stílus eredménye. A novella névutómutatójának közelsége az értekező próza mutatójának értékéhez talán a realista stílus jegyeként értékelhető, mivel leginkább az értekező próza jellemzője a tárgyilagosságra, pontosságra való törekvés.

Határozói funkciót többféle alakszerkezetű és szófajú kifejezés tölthet be. Leggyakrabban ragos névszóval fejezzük ki a határozói mondatrészt, sűrűn fordul elő e szerepben a dolgozat témáját is adó névutós szerkezet, a ragtalan névszó ritkán tölti be a határozó szerepét, de igen gyakori a határozószóval kifejezett határozó.

E négy lehetséges alaki változat közül a vizsgált novellában határozói viszony kifejezésére ragos névszó, névutós névszó és határozószó fordul elő. E kifejező eszközök előfordulási számait az alábbi táblázat mutatja be:

Névszók		Névutós szerkezet	Határozószók	
Ragos névszó	Ragos névmás		Valóságos határozószó	Határozói igenév
70 (40,70%)	9 (7,56%)	9 (7,56%)	74 (43,02%)	6 (3,00%)

A novellában előforduló határozók száma összesen 172. A leggyakrabban használt grammatikai elem a határozói viszony kifejezésére a határozószó, ezen belül is a valóságos határozószók aránya lényegesen magasabb, mint a határozói igeneveké. Ezt követi gyakorisági sorrendben a ragos névszók aránya: ezen belül pedig a tulajdonképpeni névszók aránya jóval magasabb a tulajdonképpeni névszókat helyettesítő szók arányánál. A gyakorisági sort a névutós szerkezetek előfordulási száma zárja.

Megállapítható tehát, hogy noha a névutók és ennek megfelelően a névutós szerkezetek aránya a szöveggyakorisági mutató összehasonlító adatai alapján viszonylag magas, a névutós szerkezetek aránya a határozói viszony kifejezésére szolgáló grammatikai eszközök sorrendjében összességében igen kis hányadot tesz ki.

KATONA KRISZTINA